

УДК 911.3

Давид Карачоні¹, *ст. наук. співробітник*
e-mail: karacsonyi.david@csfk.mta.hu
 Григорій Підгрушний², *д. геогр. н., професор*
e-mail: pidgrush@meta.ua
 Катерина Коваль¹, *наук. співробітник*
e-mail: kovaly.katalin@csfk.mta.hu
¹Угорська академія наук
²Інститут географії НАН України

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП ТА УГОРСЬКИЙ АЛЬФЕЛЬД ЯК ТЕРИТОРІЇ ФРОНТИРУ

У статті зроблена спроба аналізу основних наукових підходів до дослідження феномену фронтиту. Виходячи із розуміння фронтиту як периферійної зони, де відбувається взаємодія та зіткнення двох чи більше суспільств (цивілізацій), в статті приводиться порівняльний аналіз колонізації Українського степу, Альфельду та класичного американського фронтиту, виявляються їх спільні та відмінні риси. Установлено, що наявність фронтинних територій та їх колонізація мали значний вплив на економічний розвиток України, Угорщини та США, наклали відбиток на формування національних менталітетів та ідентичності населення.

Ключові слова: фронтит, колонізація, периферія, степи, травянисто-болотисті низовини, соціально-економічний розвиток.

Давид Карачони, Григорий Подгрушный, Екатерина Коваль. УКРАИНСКАЯ СТЕПЬ И ВЕНГЕРСКИЙ АЛЬФЕЛЬД КАК ТЕРИТОРИИ ФРОНТИРА

В статье предпринята попытка анализа основных научных подходов к исследованию феномена фронта. Исходя из понимания фронта как периферийной зоны, где происходит взаимодействие и столкновение двух или более обществ (цивилизаций), в статье приводится сравнительный анализ колонизации Украинской степи, Альфельда и классического американского фронта, выявляются их общие и отличительные черты. Установлено, что наличие фронтинных территорий и их колонизация оказали значительное влияние на экономическое развитие Украины, Венгрии и США, наложили мощный отпечаток на формирование национальных менталитетов и идентичности населения.

Ключевые слова: фронтит, колонизация, периферия, степи, травянисто-болотистые низменности, социально-экономическое развитие.

Dávid Karácsonyi, Grygorii Pidgrushnyi, Katalin Kovaly. UKRAINIAN STEPPE AND HUNGARIAN ALFELD AS THE FRONTIER TERRITORIES

The research paradigm of the frontier virtually is not developed in modern social and geographical studies. However, as the analysis of scientific and historical literature shows, this paradigm has powerful research and cognitive potential. The application of the frontier theory has the greatest prospects in geographic studies of the two European countries – Hungary and Ukraine. Wide areas, that for many years used to be typical frontier with all its geopolitical, economic, social and cultural features, extend within the borders of these countries. They are Hungarian Alfeld and Ukrainian steppe.

The article analyzes the evolution of scientific views on the nature of frontier from the founder of the theory of John. F. Turner to the development of modern Hungarian and Ukrainian scientists. The article gives a comparative analysis of colonization of Ukrainian steppe, Alfeld and classic American frontier (Midwest of the USA) and its common and distinct features on the basis of the understanding of the frontier as a peripheral area, where an interaction and collision of two or more societies (civilizations) take place.

The presence of frontier territories and their colonization had a significant impact on the economic development of Ukraine, Hungary and the United States, had an effect on the formation of national identity and mentality of the population. "Frontier syndrome" has not still lost its impact on the way of life of the population of Alfeld and Midwest, due to their partly-peripheral position as regards to the industrialized regions of these countries. At the same time, the major part of the Ukrainian steppe became one of the most developed regions of the country in the industrial age. However, in terms of social transformation and transition to post-industrial stage, excessive industrialization and specialization in eco-phobia, low-tech sectors of heavy industry (coal, metallurgy, etc.) causes a high level of conservatism in regional society and leads to serious socio-economic and socio-political challenges.

Key words: frontier, colonization, peripheral areas, steppe, grass bog lowlands, socio-economic development.

Вступ. На відміну від історичної науки, дослідницька парадигма фронтиту залишається практично не використаною в сучасних суспільно-географічних дослідженнях. Однак, як показує аналіз наукової історичної літератури, ця парадигма несе в собі потужний дослідницький та пізнавальний потенціал.

Найбільші перспективи, на нашу думку, має використання теорії фронтиту в географічних дослідженнях двох європейських держав – Угорщини та України. Саме в межах цих країн

простягаються обширні степові території, які впродовж багатьох віків являли собою типовий фронтит з усіма його геополітичними, економічними, соціальними та культурними атрибутами. Існування фронтиту та його тривале освоєння наклало потужний відбиток на господарство та населення обох країн, їх культуру та менталітет.

Масштабна колонізація цих територій почалась у XVIII ст. і була пов'язана з цілою низкою історичних подій. З одного боку, це було звільнення частини території Угорського королівства, яка ще у XV ст. була захоплена Османською Імперією та включена до складу Імперії Габсбургів. З іншого бо-

ку, реалізувалась геополітична мета Російської Імперії – захоплення Північного Причорномор'я як плацдарму подальшої військової експансії на Балкани та у Центральну Європу.

В числі соціально-економічних факторів колонізації європейського фронтиру слід назвати господарські трансформації, які були зумовлені початком так званої Першої промислової революції та стрімким розвитком капіталістичного суспільства. Ці трансформації були пов'язані з формуванням нових ринків, необхідністю розширення ресурсної бази виробництва. Колонізація нових територій у повній мірі сприяла вирішенню цих завдань.

Перед обома країнами постала схожа проблема: вони мали освоїти та інтегрувати величезні рідконаселені території. У зв'язку з цим закономірно виникає питання: чи спостерігалися певні спільні риси у процесі освоєння цих територій, чи ці процеси повністю відрізнялися один від одного? У даній роботі нами зроблено спробу осмислення сучасного розуміння теорії фронтиру та проведено порівняльний аналіз Українського степу, Угорського Альфельду та Північноамериканського порубіжжя як територій фронтиру в процесі їх освоєння.

Концептуальні підходи до дослідження фронтиру (порубіжжя). Становлення теорії фронтиру (від англ. *frontier* – кордон, рубіж) припадає на кінець XIX ст. і пов'язане з іменем американського історика Дж.Ф. Тернера. Фронтір він розумів як перехідну зону, де відбувається проникнення та закріплення експансивного суспільства, зіткнення цивілізації та варварства [21]. Саме це зіткнення, на думку Дж.Ф. Тернера, і забезпечило формування суспільства Сполучених Штатів Америки, «бо його наслідком був дух індивідуалізму, формування американської нації як «composite nationality» (себто, незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі» [6, с. 43].

Крім того, на основі дослідження Північноамериканського фронтиру (Середній Захід та Південь США) вчений сформулював так звану доктрину «випускного клапану». Її суть полягала у вирішенні гострих суспільних проблем внаслідок відтоку певних соціальних груп на територію фронтиру. Таким чином фронтір набував не тільки певних зовнішніх проявів (розширення освоєної території), а й внутрішніх суспільно формуючих функцій.

Подальший розвиток теорія фронтиру отримує у працях О. Латтімора. На основі досліджень фронтірів Центральної Азії автор сформулював низку нових ідей, які дозволили не тільки розширити уявлення про фронтір, а й істотно їх трансформувати. Передусім, це стосується виявлення неоднорідності території фронтиру. В його межах О. Латтімор виділяє зони власне кордону та внутрішнього і зовнішнього фронтірів, які відрізняються між собою певними поєднаннями в етнічному складі населення, його ідентичністю тощо [14].

Як зазначає І. Чорновіл, «Латтіморове розуміння феномену фронтиру істотно відрізняється від Тернерового. Якщо в останнього фронтір – це поселення

колоністів, марш англо-саксонських протестантів на «пусті землі», тріумф цивілізації над варварством, Латтіморовий фронтір – це зона взаємодії різних культур» [6, с. 53].

Низка науковців відзначають, що у Дж.Ф. Тернера роль фронтиру у формуванні демократичного суспільства дещо перебільшена. Так, зокрема А. Холландер наводить приклади рабовласницького Півдня США, анклаву Мормонів, які сформувалися у межах Північноамериканського фронтиру [12]. Стосовно степового фронтиру Європи, В. Макніл взагалі приходить до протилежних Дж.Ф. Тернеру висновків. Відтак, В. Макніл вважає, що на багатому ресурсами фронтірі розвиток високопродуктивного господарства супроводжується жорсткими правовими обмеженнями робочої сили, високим рівнем її експлуатації. Таким чином, науковець приходить до висновку, що «з одного боку, фронтір, сприяючи анархічній реструктуризації суспільства, руйнував ієрархічну піраміду, з іншого, навпаки, сприяв різним формам закабалення» [16, с. 62].

Історія розвитку людського суспільства має багато прикладів формування і розвитку порубіжних зон – фронтірів, чи фронтіроподібних територій. Подібними до північноамериканського фронтиру були австралійський Аутбек (*Outback*), південноафриканський Вельд (*Veld*), степова Козаччина та інші [10, с. 566]. Здебільшого до кінця XIX ст. класичні фронтіри були зонами сільськогосподарської колонізації. У XX ст. спонтанної агроколонізації уже практично не існувало, оскільки освоєння нових територій вимагало надмірних соціально-економічних зусиль, реалізація яких була можлива тільки із серйозною державною допомогою. Прикладом цього може служити освоєння казахської цілини у 50-х рр. XX ст., або агроколонізація в Амазонії, яка розпочалась у 1960-х рр. [16, с. 336].

В сучасних умовах освоєння та розвитку отримують, як правило, фронтіри, де рентабельним є видобуток корисних копалин. Таким чином, фронтіри відсунулися до найсуворіших для людського життя теренів – зон сибірської та канадської тайги, високогір'я Тибету, Анд тощо.

В усі епохи, незважаючи на значні труднощі і небезпеку, фронтіри мали ряд привабливих факторів для молодих, енергійних та рішучих особистостей, які й формували основну рушійну силу освоєння та колонізації цих територій. В числі цих факторів чільне місце належить відчуттю свободи, широким можливостям розвитку підприємництва при освоєнні вільних земель та нових ресурсів.

Динаміка фронтірів значною мірою пов'язана з дифузією як суспільних, так і технологічних інновацій. У зв'язку з цим фронтіроподібні території існували й до колоніального періоду та епохи Великих географічних відкриттів. Прикладом цього може служити поширення християнства на досить значних територіях Азії та Африки. Це й дало підстави Й. Немеш-Надю [15] вважати фронтіром зони прогресивного поширення різноманітних інновацій.

У феодальну епоху за рахунок поширення інновацій, згенерованих у найкрупніших соціально-

економічних центрах, були сформовані рухомі фронтірні зони, які прилягали до найрозвинутіших регіонів Європи. Інтеграція соціумів, що проживали у зоні фронтиру в умовах феодалізму, відбувалась значно повільніше і менш ефективно, ніж в епоху капіталізму, коли розвивались процеси класичної колонізації.

Однак, у ході цих процесів дія інноваційних чинників не завжди була достатньою та ефективною. Це, як зазначає А. Холландер [12], приводило до своєрідного «консервування» фронтірного способу життя. Як приклад цього він наводить Альфельд. Подібні явища спостерігаються в окремих гірських районах Аппалачів (США), Південної Америки та інших регіонів.

Фронтір, як буферна зона, де відбувається зіткнення та взаємодія двох чи більше суспільств (цивілізацій), може мати різні форми освоєння. Поряд з мілітарним поширенням влади сильнішого суспільства, колонізація фронтиру може здійснюватись внаслідок поступового розширення етнічних меж більш активних та життєздатних народів. Заселені таким чином фронтірні території з часом інтегрувалися з державами цих народів.

Цілком очевидно, що подібні процеси мають місце і в наш час. Прикладом того можуть слугувати плани оренди Китаєм близько 2 млн. га території Тунгіро-Ольокмінського району Забайкальського краю Російської Федерації [4; 8]. На практиці це означає не тільки інтеграцію цієї території в економіку Китаю, а й розширення його етнічних меж. З іншого боку, це є яскравим свідченням повної втрати Росією потенціалу та можливостей освоєння Сибірського фронтиру.

Таким чином, фронтір як складне системне утворення поєднує в собі як статичні, так і динамічні властивості. З одного боку вони відображують співвідношення між центром і периферією (статика), а з іншого – поширення інновацій (динаміка).

Виклад основного матеріалу. Вигляд *культурного ландшафту* угорського Альфельду дуже схожий на сучасний Український степ. Але, якщо розглянути давній стан цих територій, то вони радикально відрізнялися. В той час як Альфельд, розташований у межах Середньодунайської рівнини, є практично ідеальною, промитою повеннями низовиною, вкритою переважно лісостепом з дубовими гаями, то Український степ, розташований у межиріччі Дону, Дніпра та Дністра, є практично безлісою, подекуди горбистою рівниною, де у промитих водотоками низинах зустрічається деревна рослинність.

Степ, як і Альфельд, є не тільки географічним ландшафтом, а і являє собою суспільно-географічне утворення. Альфельд та степ упродовж віків були складовою частиною єдиної великої суспільно-територіальної системи: в той час, як степ був дорогою на захід для кочових племен, то Альфельд був «кінцевим пунктом» для них. Альфельд довгий час залишався тим середовищем, де були задовільні умови для кочового способу життя прибулих зі сходу племена (гунів, аварів, угорців та ін.), які не зустрічали достатньої протидії з боку однієї із добре організованих західних держав (Рим, Франкська

імперія, Священна Римська імперія та ін.).

Як зазначає П. Белуський [9], як Альфельд, так і Український степ за досить короткий історичний час були домівкою для багатьох народів. І саме цей чинник уповільнював у наступні періоди формування та розвиток тут феодального суспільства, нівелював залежність від центральних органів влади, забезпечував відносну автономію степових поселень. Після XI ст. ці тенденції послабились. Однак, кочові племена ясів та кунів ще достатньо тривалий період відігравали помітну роль у затримці утворення феодальних структур в Альфельді [9, с. 55]. Схожі процеси тривалий час спостерігались і в Українському степу, де кочували тюркські племена печенігів та половців (кипчаки, куманів), а пізніше ногайців з їх міцними родоплемінними традиціями.

Причиною депопуляції Альфельду в XV ст. була війна між Угорським королівством та Османською імперією. Однак населення, яке залишилося на цій території і яке проживало переважно у невеликих укріплених містечках, використовувало додаткову, вторинну перевагу периферії: «у вакуумі влади в порубіжжі, автономні поселення значною мірою змогли зберігати своє самоврядування» [9, с. 59].

Дещо по-іншому цей процес відбувався в Українському степу. Вакуум влади в фронтірі був тим чинником притягання закріпаченого населення, в його пошуку власної свободи та незалежності, можливостей гідного життя. Таким чином, можливості автономного життя в степу ставали не додатковою перевагою, а основною рушійною силою в освоєнні фронтиру.

Репопуляція Альфельду змогла відбутися тільки після його звільнення від турецької окупації. Як у Альфельді, так і у фронтірі США, утвердження політичної влади передувало прибуттю поселенців та масштабному освоєнню (колонізації) фронтиру. Західний кордон США формально вже у 1803 р. досягнув Скелястих гір, а оволодіння фронтіром розпочалося тільки у другій половині XIX ст.

В Українському степу ситуація була протилежною. Військовому захопленню цієї території Російською Імперією у кінці XVIII ст. передували міграції населення з лісостепової частини України, які забезпечували поступове освоєння степового фронтиру.

Таким чином, Альфельд та Український степ мали як спільні, так і відмінні з американським фронтіром риси. О. Субтельний [19], ідентифікуючи степові території Європи як фронтір, вказує на ряд особливостей розвитку цих територій. На відміну від США, обидві території залишилися у рамках феодальних структур і з часом втратили свою обмежену автономію. В США, незважаючи на розвиток товарного (капіталізму) виробництва зерна, бавовни та інших сільськогосподарських культур, що визначалось кон'юнктурою ринку, подекуди мало місце своєрідне «феодальне переродження», яке з часом привело до політичної кризи та громадянської війни [17, с. 183]. Але справжню економічну силу американського капіталізму являло собою не виробництво сільськогосподарських культур, а розвиток капіталістичного промислового виробництва.

Наявні характерні відмінності та спільні риси Альфельду, Українського степу та класичного американського фронтиру ми спробували схематично підсумувати у табл. 1.

Український степ як фронтирна територія мав унікальне положення, оскільки формував зону, де стикалися і взаємодіяли не два, а три суспільства

(цивілізації) – європейське (Велике князівство Литовське та Річ Посполита), ісламське (Оттоманська імперія та Кримське ханство) та євразійсько-російське (Московське царство та Російська імперія). Це і дозволило йому відіграти значну роль не тільки в історії окремих країн, а й усього континенту.

Таблиця 1

Спільні риси та відмінності між Альфельдом, Українським степом та класичним американським фронтиром

Основні риси	Альфельд	Український степ	Класичний фронтір (Середній Захід США)
Рельєф та гідрографія	Плоска, промита повенями низовина, що лежить у межах Дунайського басейну	Частково горбиста безповенева рівнина, що знаходиться в межах басейнів Дніпра, Дону, Південного Бугу, Дністра та інших рік	Переважно горбиста безповенева рівнина, що знаходиться в межах басейну Міссісіпі
Природні межі	Гірські масиви Альп (на заході), Карпат (на півночі, сході, південному сході) та Динарське нагір'я (на південному заході)	Чорне та Азовське море (на півдні), Придніпровська та Подільська височини (на півночі). Відкрита рівнина в східному та північно-східному напрямках	Скелясті гори (на заході), гірський масив Аппалачі (на сході). Відкрита рівнина в північному та південному напрямках
Природна рослинність	Трав'янисто-болотистий лісостеп	Степ, лісостеп	Степ, лісостеп
Сучасні форми господарювання,	Переважно інтенсивне сільське господарство	Інтенсивне сільське господарство в поєднанні з добувною промисловістю та переробкою сировини	Інтенсивне сільськогосподарське та промислове виробництво
Основні етноси, що проживали напередодні XVIII ст.	Переважно угорці	Кочове населення – ногайці, кримли (кримські татари); Осіле населення – переважно українці, греки та ін., в основному татари, кримські татари	Кочові та напівкочові племена індіанців
Основні етноси, що проживали після XVIII ст.	Поряд з угорцями поселенці інших національностей, зокрема німці, серби, хорвати, словаки та ін.	Поряд з українцями поселенці інших національностей, зокрема росіяни, греки, німці, серби та ін.	Англосаксонські поселенці, а пізніше вихідці переважно з Центральної та Східної Європи
Характер колонізації фронтиру	Великомасштабна колонізація ініційована абсолютистською владою Австро-Угорської імперії	Великомасштабна колонізація ініційована абсолютистською владою Російської імперії	Безперервна «спонтанна» колонізація, пізніше регульоване розселення вихідців з Європи
Соціальний лад напередодні колонізації фронтиру	Феодалізм у поєднанні з автономними самоврядними громадами міських поселень	Феодалізм у поєднанні з родоплемінними традиціями у кочових народів та самоврядні громади (козацькі січі)	Родоплемінні спільноти кочових та напівкочових племен
Соціальний лад після колонізації фронтиру	Перехід від феодалізму до капіталізму	Дуже повільний, затягнутий перехід від російського феодалізму до капіталізму	Класичний капіталізм

Продовження табл. 1

Характерні соціальні групи фронтиру		Гайдуки (поселенці-воїни, які часто займалися сільсько-господарською діяльністю), бетяри (кримінальні чи напівкримінальні спільноти), громади містечок	Козаки, дейнеки (не козацьке населення степу, що приєднувалось до козацького війська), регулярні військові підрозділи, що несли службу в укріплених замках і містах, громади містечок тощо	Трапери, маунтінмени (мисливці, торговці хутром), кримінальні чи напівкримінальні спільноти, пізніше ковбої (пастухи худоби)
Типи поселень	Напередодні колонізації фронтиру	Невеликі поселення, раніше стійбища кочівників	Мережа невеликих сіл і містечок в долинах річок, укріплені міста на морському побережжі, стійбища кочівників	Стойбища кочівників (індіанців)
	Після колонізації фронтиру	Групові сільські поселення, містечка, нові міста з шахівницеподібною планувальною структурою	Нові міста з шахівницеподібною та лінійною планувальною структурою на місці колишніх сіл, містечок та укріплень	Нові міста в точках перетину важливих транспортних шляхів з шахівницеподібною та лінійною планувальною структурою переважно, а також ферми
Тип господарювання	Напередодні колонізації фронтиру	Переважно пасовищне утримання худоби	Пасовищне утримання худоби, подекуди вирощування зернових культур	Пасовищне утримання худоби
	Після колонізації фронтиру	Товарне виробництво зерна та інших сільсько-господарських культур	Товарне виробництво зерна та інших сільсько-господарських культур, видобуток мінеральних ресурсів, зокрема вугілля	Товарне виробництво зерна та інших сільськогосподарських культур, промисловий розвиток
Стан та форми землекористування після колонізації фронтиру		Повільне зниження соціальних утисків, консолідація земель, хуторизація, утвердження вільної форми селянського життя	Остаточне закріпачення селян на степових територіях, посилення соціальних утисків	Вільний ринок землі, але регульоване придбання її великих ділянок, розвиток родинно фермерського господарства
Транспортна система		Грунтові шляхи, річкове сполучення, а в другій половині XIX ст. – інтенсивне будівництво залізниць	Грунтові шляхи, річкове сполучення, а в другій половині XIX ст. – інтенсивне будівництво залізниць	Грунтові шляхи, річкове сполучення, а в другій половині XIX ст. – інтенсивне будівництво залізниць

Початок масштабного освоєння Українського степу припадає на XVI ст. [3]. У цей період в Європі відбулися глибокі соціальні зміни. Після відкриття Америки з'явився стабільно високий попит на зерно, а потоки золота і срібла з Нового Світу викликали вибух цін на продукти харчування [9, с. 70]; [19, с. 87]. На теренах східної Європи зростає попит на селянську працю, посилюються соціальні утиски. Користуючись цим, окремі українські і польські магнати приваблювали групи селян, пропонуючи їм вигідніші умови життя і праці на родючих, ще не освоєних землях лісостепу і степу, у так званому Дикому Полі, де система кріпосництва ще не мала поширення [20, с. 46]; [17, с. 73].

Масова втеча селян в XVI–XVII ст. з північних територій країни активізувала зусилля для їх «прикріплення до землі». Подібні явища мали місце і в Угорщині, але процес «прикріплення до землі» за часів турецької окупації в Альфельді призупинився [9, с. 70], а утворені поселення в наступні періоди змогли вести успішну боротьбу із землевласниками.

В XVI–XVII ст. великі магнати-землевласники засновують та розбудовують на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, ряд укріплених міст. Лише у Київському воєводстві у XVI ст. було засновано майже 200 нових поселень, переважно укріплених міст та містечок, де проживало приблизно 500 – 1000 осіб [19, с. 107]. В них мешкали

здебільшого селяни, які обробляли навколишні землі. В числі міст заснованих в той період на межі лісостепу і степу можна назвати Могилів-Подільський, Ямпіль, Рашків, Саврань, Балта, Торговиця, Чигирин та ін. Однак, на відміну від укріплених містечок Альфельду того періоду, ці степові поселення в більшості не мали самоврядного статусу і перебували під управлінням магнатів. Лише окремі з цих міст змогли отримати Магдебурзьке право.

Формально, землевласники надавали переселенцям певні преференції, гарантували їм звільнення від деяких кріпосних обмежень протягом декількох десятиліть. Ці привілеї були гарантовані «згори», але їх практичне отримання часто було проблематичним.

Господарювання на порубіжних територіях Українського степу значно відрізнялося від Альфельду, де великі трав'янисто-болотисті низовини були найбільш сприятливими для пасовищного утримання худоби. На фронтірних територіях Українського степу існували сприятливі агрокліматичні умови для вирощування зернових культур [20, с. 38]. Власне, у цей період і формується сучасна спеціалізація господарства України на товарному виробництві зернових, утверджується її імідж як «житниці Європи» [7].

Подальше освоєння фронтірних територій Українського степу пов'язане з козацтвом. На початковому етапі свого існування – подібно до класичних фронтірних спільнот – козаки були степовими мисливцями, «шукачами пригод» [19, с. 109]. Пізніше в нижній течії Дніпра вони побудували укріплені форти – січі. З XVI століття козацтво перетворюється на потужну військову силу, діяльність якої мала вже не тільки оборонний, а й наступальний характер. Козаки проводили численні військові кампанії не тільки проти Османської Імперії та Кримського ханства, а й проти Речі Посполитої та Московського царства.

За період з кінця XV ст. до другої половини XVIII ст. на фронтірних територіях Українського степу козаки заснували та розбудували вісім січей (Хортицька, Томаківська, Микитинська, Нова, Базавлуцька, Кам'янська та Олешківська) та цілу мережу укріплених міст та містечок. Серед них: Домаха (Приазов'я), Перевізка (гірло р. Інгулець), Прогоїньськ (гірло р. Дніпро), Гард (нижня течія р. Південного Бугу), Нова Самара (середня течія р. Самара). У межах Слобожанщини в другій половині XVII століття козаками були засновані такі міста як Суми, Харків, Богодухів, Ізюм, Вовчанськ, Острогозьк та ін. Під захистом цих укріплень, переважно у долинах річок, сформувалась досить широка мережа сільськогосподарських поселень.

З першої половини XVIII ст. починається активне вторгнення Російської імперії на фронтірні землі Українського степу. Після захоплення Криму в 1783 р. Російська імперія просунула свої межі до Чорного моря. Практично увесь фронтір від Дністра до Дону опинився під її владою. Розпочалась масштабна колонізація Українського степу Російською Імперією.

Реформи Петра I забезпечили модернізацію Московського царства і його трансформацію в Російську імперію. Це дало можливість протистояти

автономії українського козацтва та турецькому пануванню у Північному Причорномор'ї. У зв'язку з цим, до досить важливих концептуальних висновків прийшли представники російської наукової школи «євразійців». На їхню думку, Московія могла стати володарем степу (а таким чином і цілої Євразії) тільки після того, як сформувала свої соціальні структури за прикладом кочових завойовників монголів [18, с. 256].

Іншою, не менш важливою передумовою, було й те, що на момент вторгнення Російської імперії Український степ вже давно перестав бути Диким полем і мав досить значний рівень господарського освоєння. Це й слугувало запорукою проведення успішних військових кампаній, було фундаментом масштабної колонізації краю.

В свою чергу, освоєння степового фронтиру з його величезними природними ресурсами (чорнозем, поклади кам'яного вугілля, залізних та марганцевих руд та ін.) мало виключно важливе значення у становленні та розвитку капіталізму в Російській імперії.

Російська влада в Українському степу, як і влада Габсбургів в Альфельді, організувала переселення сотень тисяч мігрантів не тільки з інших регіонів імперії, а й з інших країн Європи. У 1752 р. на місці колишніх козацьких паланок було розселено кілька тисяч сербів, які утворили Нову Сербію з центром в Новомиргороді, а потім у Єлісаветграді, а у 1753 р. на Сіверському Донці була заснована Слов'яносербія [19]; [17].

У першій половині XIX ст. хвиля переселенців стала ще інтенсивнішою. В Український степ масово переселялись німці, серби, чехи, на азовське узбережжя – греки, в Бессарабію – болгар, гагаузи та інші [11, с. 380]. Однак, найбільшу групу прибульців сформували, безумовно, росіяни. Подібна хвиля заселення пройшла і в Угорщині. Неугорське, лояльне до влади населення було організовано поселене на території Банату та Бейкеша.

Однак, незважаючи на міграційний притік населення, що тривалий час відбувався в Українському степу, домінуючими в його національній структурі завжди були українці [5]. Яскравим свідченням того є дані Всеросійського перепису населення 1897 р. в губерніях, які були сформовані в межах Українського степу (табл. 2).

Просторовий розвиток та розвиток поселень Українського степу у XIX ст. ми можемо розглядати як типовий приклад моделі Венса (Vance model) про класичний колоніальний меркантилістичний розвиток [10, с. 440]; [13, с. 136] або як приклад моделі просторового зростання Ростоу – Тааффа (Rostow – Taaffe model) [10, с. 562]. На цю подібність звертали увагу К. Рац [17, с. 213] та О. Субтельний [19, с. 178]. Це цікаво тому, що американський географ Дж. Венс використовував свою теорію для моделювання морської, а не сухопутної (російської) колонізації. На його думку, одним із факторів розвитку колонії була морська торгівля з метрополією. Таким чином, ієрархічна структура поселень в колоніях розвивалась не як у Європі, «знизу догори», а навпаки – згори, від напрямку портів вглиб території. Основна части-

на зерно, вирощеного в Українському степу, через морські порти відправлялась до Західної Європи. Розвиток залізничної мережі також був пов'язаний із торгівлею зерном та морськими портами.

Однак, розглядаючи шлях розвитку Українського степу, ми не можемо говорити про морські взаємовідносини між метрополією та колонією, оскільки – подібно до Сибіру – вони були сухопут-

ними. Як же сталося, що Український степ, на відміну від Сибіру, мав деякі риси морського розвитку колоній? На наш погляд, Український степ був своєрідною «подвійною колонією». З одного боку, колонією Російської імперії, а з другого – розвинутих європейських країн. Росія була політичним власником, а Західна Європа – економічним.

Таблиця 2

Структура національного складу губерній Російської імперії, які були сформовані в Українському степу, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., % від загальної чисельності населення

Національності	Губернії			
	Херсонська	Катеринославська	Таврійська	Кубанська область
Українці	53,5	68,9	42,0	62,2
Росіяни	21,0	17,3	28,0	33,8
Татари	0,0	0,0	14,0	0,0
Німці	4,5	3,8	5,0	0,5
Євреї	11,8	4,7	4,0	0,0
Греки	0,0	2,3	0,0	0,0
Вірмени	0,0	0,0	0,0	1,4
Румуни	5,4	0,0	0,0	0,0
Білоруси	0,0	0,0	0,0	0,6
Інші	3,8	3,0	7,0	3,3

Останнім етапом колонізації фронтірної території Українського степу стала індустріалізація, що охоплювала період проходження в Російській імперії та Радянському Союзі другої та третьої довгих економічних хвиль (циклів Кондратьєва – Шумпетера). Тривав цей період від часу активізації розвитку капіталістичного господарства після Реформи 1861 р. до кінця сталінської (радянської) індустріалізації в 1939 р. Попередній фронтірний стан суспільства Українського степу повністю змінився. Колишні центральні території країни стали на певний час напівпериферією промислового суспільства, створеного в степу.

В Альфельді цей процес проходив зовсім іншим шляхом, оскільки зона індустріалізації не співпадала з колишніми фронтірними територіями. Таким чином, низький рівень індустріалізації ще більше посилював периферійний стан Альфельду.

Висновки. Фронтірні території Альфельду та Українського степу, освоєння яких розпочалося у феодальну епоху, мають як спільні, так і відмінні риси з класичним американським фронтіром. На-

явність фронтірних територій та їх колонізація мали значний вплив на економічний розвиток України, Угорщини та США, наклали потужний відбиток на формування національних менталітетів та ідентичності населення. «Фронтірний синдром» не втратив свого впливу на життєвий устрій населення Альфельду та Середнього Заходу США і до сьогоднішнього дня, що пов'язано з їхнім напівпериферійним положенням по відношенню до економічно розвинутих регіонів цих країн. В той же час, територія більшої частини Українського степу стала одним із найрозвинутіших регіонів країни в індустріальну епоху. Однак, в умовах суспільних трансформацій та переходу до постіндустріальної стадії розвитку надмірна індустріалізованість та спеціалізація на екофобних, низькотехнологічних галузях важкої індустрії (вугільна промисловість, чорна металургія тощо) зумовили високий рівень консерватизму регіонального соціуму й призвели до серйозних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем.

Список використаних джерел:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.
2. Винарчук Т. Внутрішні фронтири на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Схід і Південь України: час, простір, соціум: Колективна монографія у 2 т. – Т 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 160-174.
3. Верменич Я. Крим і Північне Причорномор'я на цивілізаційному перехресті (VIII ст. до н.е. – кінець XVIII ст.) // Схід і Південь України: час, простір, соціум: Колективна монографія у 2 т. – Т 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 126-159.
4. Власти Забайкалья подтвердили переговоры с китайцами об аренде земли [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vedomosti.ru/business/news/2015/06/16/596550-vlati-zabaikalya-podtverdili-peregovori-s-kitaitami-ob-arende-zemli>.

5. Інфографіка: Освоєння півдня та сходу сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukraine/events/opublikovana-infografika-razvenchivajushchaja-mify-rossii-o-juge-i-vostoke-ukrainy-62851.html>.
6. Чорновол І. Теорія компаративних фронтів // Регіональна історія України. Збірник наукових статей, 2009. – Вип. 3. – С. 41-66.
7. Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Книга 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV – XVII ст.). – К.: Темпора, 2015. – 368 с.
8. Половину Тунгиро-Олекминского района отдадут в аренду китайцам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zab.tv/news/obshchestvo/polovinu-tungiro-olekminskogo-rayona-otdadut-v-arendu-kitaytsam>.
9. Beluski P. A Nagyalföld történeti földrajza. – Budapest – Pécs: Dialóg Campus, 2001. – 274 o.
10. Haggett P. Geography. A Global Synthesis. – Pearson Ed. Ltd., Harlow, 2001.
11. Heller M. Az Orosz Birodalom története. I. Kötet. – Budapest: MiK, 1997 – 448 o.
12. Hollander A. A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. – Budapest: Ethnographia, 1975. – 86/2 – 3. –O. 313-321.
13. Kovács Z. Néesség-és településföldrajz. – Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2002. – 239 o.
14. Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. – Boston, 1962.
15. Nemes-Nagy J. Tér a társadalomkutatásban. – Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1998. – 195 o.
16. Probáld F. Amerika regionális földrajza. – Budapest: Trefort, 2005. – 360 o.
17. Rácz K. Oroszország története. – Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1943. – 629 o.
18. Siselina L., Gazdag F. Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. – Budapest: Zrínyi, 2004. – 446 o.
19. Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2000. – 736 p.
20. Szokolay K. Lengyelország története. – Budapest: Balassi, 1997. – 291 o.
21. Turner F. The Significance of the Frontier in American History: Rereading with commentary by J.M. Faragher. — New York, 1994.

References:

1. Atlas istorii Ukrainy (2012). K., DNVP “Kartographia, 152.
2. Vynarchuk, T. (2014). Vnutrishni frontyry na Pivdni Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). *Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: Kolektyvna monohrafiya u 2 t.* T 1. K., Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 160-174.
3. Veremnych, Ya. (2014). Krym i Pivnichne Prychornomorya na tsyvilizatsynomu perekhresti (VIII st. do n.e. – kinets XVIII st.). *Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: Kolektyvna monohrafiya u 2 t.* T 1. K., Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 126-159.
4. Vlasti Zabaykalya podtverdili peregovory s kitaytsami ob arende zemli. Avialable at: <http://www.vedomosti.ru/business/news/2015/06/16/596550-vlati-zabaikalya-podtverdili-peregovori-s-kitaytsami-ob-arende-zemli>.
5. Infografika: Osvoynennya pivdnya ta skhodu suchasnoi Ukrainy. Avialable at: <http://nv.ua/ukraine/events/opublikovana-infografika-razvenchivajushchaja-mify-rossii-o-juge-i-vostoke-ukrainy-62851.html>
6. Chornovol, I. (2009). Teoriya komparatyvnykh frontyryv. *Regionalna istoriya Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statey*, 3, 41-66.
7. Chutky, A.I. (2015). Narysy z ekonomichnoi istorii Ukrainy. Knyha 2. Stanovlennya zhytnytsi Evropy (druga polovyna XV – XVII st.). K., Tempora, 368.
8. Polovinu Tunguro-Olekminskogo rayona otdadut v arendu kitaytsam. Avialable at: <http://zab.tv/news/obshchestvo/polovinu-tungiro-olekminskogo-rayona-otdadut-v-arendu-kitaytsam>.
9. Beluski, P. (2001). A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest – Pécs: Dialóg Campus, 274.
10. Haggett, P. (2001). Geography. A Global Synthesis. Pearson Ed. Ltd., Harlow.
11. Heller, M. (1997). Az Orosz Birodalom története. I. Kötet. Budapest: MiK, 448.
12. Hollander, A. (1975). A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Budapest: Ethnographia, 86/2, 3, 313-321.
13. Kovács Z. Néesség- és településföldrajz. – Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2002. – 239 o.
14. Lattimore, O. (1962). Inner Asian Frontiers of China. Boston.
15. Nemes-Nagy, J. (1998). Tér a társadalomkutatásban. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 195.
16. Probáld, F. (2005). Amerika regionális földrajza. Budapest: Trefort, 360.
17. Rácz, K. (1943). Oroszország története. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 629.
18. Siselina, L., Gazdag, F. (2004). Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Budapest: Zrínyi, 446.
19. Subtelny, O. (2000). Ukraine: A History. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 736.
20. Szokolay, K. (1997). Lengyelország története. Budapest: Balassi, 291.
21. Turner, F. (1994). The Significance of the Frontier in American History: Rereading with commentary by J.M. Faragher. New York.

Надійшла до редколегії 15.02.2016 р.